
ГІСТОРЫЯ

УДК 94(476)«17»

Ірына Фёдарэўна Кітурка

канд. гіст. навук, дац.,

рэктар Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы

Iryna Kiturka

PhD in History, Associate Professor,

Rector of the Yanka Kupala State University of Grodno

e-mail: ikiturko@grsu.by

ТРАДЫЦЫІ І НАВАЦЫІ Ў ДЗЕЙНАСЦІ ДЗЯРЖАЎНАЙ МЫТНАЙ СЛУЖБЫ ВКЛ У ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII ст. (НА ПРЫКЛАДЗЕ ПРАЦЭДУРЫ МЫТНАГА КАНТРОЛЮ)

Дзяржаўная мытная служба ВКЛ была створана ў другой палове XVIII ст. як спецыяльны інстытут у сістэме выканаўчай улады дзяржавы. У яе дзейнасці арганічна спалучаліся пэўныя традыцыі і прадыхаваныя часам навацыі, якія ў артыкуле прааналізаваны на прыкладзе ажыццяўлення ключавой мытнай працэдуры – мытнага кантролю. На падставе шырокага кола архіўных крыніц паказваецца, што працэдура перасячэння мытнай мяжы ВКЛ у другой палове XVIII ст., заснаваная на традыцыйнай практыцы, развівалася пад уздзеяннем знешніх і ўнутраных фактараў: павялічвалася колькасць дадатковых мытных збораў; пашыраліся функцыі і абавязкі мытных служачых, якія для правядзення мытнай рэвізіі павінны былі добра ведаць не толькі мясцовае заканадаўства, але і мець шырокі досвед у асаблівацях правядзення гандлю ў суседніх дзяржавах, разбірацца ў гандлёвых марках замежных тавараў, якія найчасцей увозіліся ў ВКЛ; ускладнялася і ўдасканальвалася мытная дакументацыя і ўсё мытнае справаводства.

Ключавыя словы: ВКЛ, дзяржаўная мытная служба, камора, суперінтэндант, мытная працэдура, мытны кантроль, мытны дагляд, мытная квітанцыя, рэміс, аўштуг, аўскуп, акцыдэнс.

Traditions and Novelties in Activities of State Customs Service in GDL in Latter Half of XVIII Century (by Example of Customs Control Procedure)

State customs service in the GDL appeared in the latter half of the XVIII century as a special institute in the system of the state executive power. Its activity naturally combined certain traditions and novelties conditioned by the time, which are analyzed in the article by the example of a customs control, a key customs procedure. Basing on a large number of archive sources, the article shows that the procedure of crossing the customs border in the GDL in the latter half of the XVIII century, grounded on traditional practices, developed under the influence of both internal and external factors: the number of additional customs duties increased; the functions and responsibilities of customs officers expanded, who, in order to conduct customs audits, had to know well not only the local legislation but also have extensive experience in specific features of trade in neighboring countries and have knowledge of trademarks of foreign goods which were most frequently imported into the GDL; customs documentation and customs recordkeeping became more complicated and elaborated.

Key words: the GDL, State Customs Service, komora, superintendent, customs procedure, customs control, customs inspection, customs receipt, remis, aushtug, auskup, akcidents.

Уводзіны

Дзяржаўная мытная служба як спецыяльны інстытут у сістэме выканаўчай улады ВКЛ была створана ў другой палове XVIII ст. Завяршылася т. зв. «разбуральнае стагоддзе», выкліканае войнамі другой паловы XVII – пачатку XVIII ст., і паўстала неабходнасць рэфармавання ва ўсіх галінах дзяржаўнай улады і кіравання. Пры гэтым на першы план выразна выходзіла не столькі палітычная, колькі гаспадарча-арганіза-

цыйная праблема: дзяржаве былі неабходны грашовыя сродкі і стабільная сістэма кіравання, якая б магла гарантаваць арганізацыю збору і паступлення грошай у дзяржаўны бюджэт. Існуючая на той час практыка не дазваляла гэтага зрабіць: большая частка дзяржаўных сродкаў па розных прычынах «асядала» ў кішэнях шляхты. Менавіта таму важным аспектам унутранай палітыкі на землях як Кароны, так і ВКЛ у гэты час стала рэформа дзяржаўнага апарата, асноўнымі

мэтамі якой было паляпшэнне эканамічнага і фінансаванага становішча краіны, удасканаленне сістэмы дзяржаўнага кіравання і ўмацаванне цэнтральнай улады.

Прыняцце на канвакацыйным сейме 1764 г. рашэння аб увядзенні генеральнай пошліны і ліквідацыі ўсіх прыватных і арандаваных мыт [1, с. 78–79] патрабавала правядзення маштабнага мерапрыемства па стварэнні дзяржаўнай мытнай структуры з неабходнай колькасцю мытных пунктаў, адпаведным штатам служачых, нарматыўна-прававым забеспячэннем дзейнасці мытняў, вызначэннем правіл і парадку перамяшчэння тавараў праз дзяржаўную мяжу. Гэтым працэсам кіравала створаная ў 1764 г. Эканамічная рада Літоўскага скарбу (Скарбавая камісія ВКЛ) – першы спецыяльны дзяржаўны орган, які адказваў за эканамічнае развіццё краіны [1, с. 75].

Рэарганізацыя пад яе кіраўніцтвам мытнай структуры насіла якасна новы характар: яна мела на мэце стварэнне зладжанай сістэмы дзяржаўных мытных органаў як арганічнай часткі ў сістэме дзяржаўнага кіравання эканомікай. У гэтых пераўтварэннях ключавая роля адводзілася мытнай каморы. Яна павінна была стаць не проста «спецыяльным дзяржаўным домам, дзе ацэньваўся тавар, што правозіўся купцамі, іншымі гандлярамі, і спаганялася мыта», як вызначаў яе функцыі В. І. Мялешка [2, с. 26], а асноўным асяродкам правядзення ў жыццё гандлёвай палітыкі дзяржавы і ў пэўным сэнсе адным з гарантаў яе эканамічнай бяспекі. Разам з тым пры правядзенні такой рэарганізацыі нельга было не ўлічваць папярэдні вопыт. Такім чынам, у дзейнасці дзяржаўнай мытнай службы ВКЛ у другой палове XVIII ст. арганічна спалучаліся пэўныя традыцыі і прадыхаваныя часам навацыі, якія ў межах дадзенага артыкула будуць прааналізаваны на прыкладзе ажыццяўлення ключавой мытнай працэдуры – мытнага кантролю.

Асноўная частка

З мэтай забеспячэння выканання мытнага заканадаўства ў каморах праводзіліся працэдуры мытнага кантролю, асноўнымі формамі якога ў другой палове XVIII ст. былі праверка мытных дакументаў і мытны дагляд (рэвізія) тавараў і грузаў, што перавозіліся праз мяжу. Пад мытнымі працэду-

рамі ў дадзеным даследаванні мы будзем разумець дзеянні, якія ажыццяўляліся мытнікамі ў адносінах тавараў і транспартных сродкаў падчас мытнага афармлення.

У адпаведнасці з трывала ўсталяванай традыцыяй пры здзяйсненні аперацый увозу, вывазу і перавозу тавараў купцы былі абавязаны ехаць вызначанымі шляхамі на канкрэтныя мытныя пункты для праходжання мытнага дагляду, складання адпаведных дакументаў, аплаты пошліны і атрымання дазволу на далейшы праезд. Катэгарычна забаранялася аб'язджаць каморы патаемнымі шляхамі, і калі такі купец будзе схоплены мытнымі стражнікамі, то яго тавар падлягаў канфіскацыі як кантрабанда (прамыта), на конт чаго Скарбавая камісія ВКЛ неаднаразова выдавала спецыяльныя ўніверсалы [3, л. 49; 4, л. 116v; 5, л. 121–121v]. Калі мяжу пераязджалі не купцы, а асобы, якія не мелі пры сабе ніякага тавару, яны ўсё роўна былі абавязаны ехаць у камору для праверкі пашпартоў і ўладкавання іншых дакументальных фармальнасцей [6, с. 136].

Сачыць за гэтым павінны былі мытныя стражнікі. Яны не мелі права праводзіць мытны дагляд, аднак у абавязак ім ставілася не толькі заварочваць купцоў на галоўныя шляхі, суправаджаць у камору кантрабандыстаў, але і фіксаваць звесткі пра купцоў, якія праязджалі праз тэрыторыю стражы: прозвішча, адкуль і куды едзе, колькі пакункаў вязе. Стражнік таксама павінен быў паставіць на кожным пакунку пячатку каморы, якая мела адпаведную літару, і ўзяць за транзіт 8 грошаў з каня. Пасля прыбыцця купцоў з таварам у камору кіраўнік мытні праводзіў параўнанне інфармацыі стражнікаў з мытнымі рээстрамі ў каморах і прыкаморках, і яе супадзенне сведчыла, што ўсе даехалі да каморы, прайшлі мытную рэвізію, заплацілі пошліну, а значыць, скараб у поўным аб'ёме атрымаў сродкі ад дзейнасці мытняў.

Відавочна, што да сярэдзіны XVIII ст. у ВКЛ ужо склаліся правілы правядзення працэдуры мытнага дагляду. Аднак у сувязі са стварэннем у 1765 г. новага маштабнага дзяржаўнага мытнага органа, прыняццем на мытную службу значнай колькасці новых людзей, зменаў у сістэме пошлін патрабавалася і новая фіксацыя гэтых правіл.

На першым этапе функцыянавання дзяржаўнай мытнай службы ВКЛ у другой

палове XVIII ст. адзінага дакумента, у якім былі б зафіксаваны правілы правядзення працэдур мытнага дагляду і мытнага афармлення, створана не было. Звесткі пра іх можна было знайсці ва ўніверсалах Скарбавай камісіі ВКЛ, дакументах на права заняцця пэўнай пасады мытнага служачага, якія мелі назву «інструмент», спецыяльных удакладненнях для суперінтэндантаў камор і інш.

Першым дакументам, дзе былі запісаны правілы арганізацыі працы ў дзяржаўных каморах ВКЛ у другой палове XVIII ст., была «Інструкцыя для скарбавых афіцыялістаў» ад 11 лютага 1767 г. [4, л. 22–32]. Варта падкрэсліць, што ў пошуках аптымальнага варыянту правядзення мытных працэдур, скарачэння іх часу, удасканалення форм барацьбы з кантрабандай гэтыя правілы часта ўдакладняліся, што знаходзіла сваё адлюстраванне ў розных іншых дакументах, якія выдаваліся Скарбавай камісіяй ВКЛ. Аналіз і супастаўленне такіх матэрыялаў за розныя гады дазваляюць вызначыць працэс правядзення мытнай рэвізіі ў мытных пунктах ВКЛ у другой палове XVIII ст.

Калі купец з таварам прыязджаў у камору, то да пачатку правядзення мытнага дагляду ён быў абавязаны ўласнаручна скласці спецыяльны дакумент – «аўштуг», які ўяўляў сабой спецыфікацыю (дэкларацыю) тавару, які ён перавозіў, з пазначэннем яго асартыменту, колькасці і кошту. Калі падчас правядзення рэвізіі мытнікі выкрывалі факты неадпаведнасці па нейкіх параметрах тавараў зафіксаванаму ў аўштугу спісу, такі тавар падлягаў канфіскацыі [4, л. 117–117v].

Гэта было адной з мытных навацый другой паловы XVIII ст., паколькі раней пачатковы этап рэвізіі заключаўся ў тым, што мытнікам неабходна было правесці толькі вонкавы агляд пакункаў з таварам, якія перавозіў купец, і пераканацца, што ўпакоўка і пломбы не пашкоджаны. Хутчэй за ўсё, таксама было прадугледжана і вуснае апытанне купца пра характар, кошт і колькасць тавару.

У каморах на тэрыторыі Кароны для гэтай справы існавала спецыяльная пасада мытнага рэвізора [6, с. 141]. Аднак мытная служба ВКЛ была больш сціплай, падобнай пасады ў ёй не існавала, і функцыю агляду пакункаў («шацавання») і апячатвання мытнай пячаткай («цэхавання») выконвалі мыт-

нікі, у якіх гэты абавязак быў запісаны ў кантракте [7, с. 552–553]. Такім чынам, прынятае новаўвядзенне, якое заключалася ў першаснаму дэклараванні адпаведных рэчаў і які сёння з’яўляецца падставовым у міжнароднай мытнай сістэме, сведчыла пра новы этап у развіцці мытнай справы ў ВКЛ.

Працэдуру мытнага дагляду не дазвалялася праводзіць аднаму мытніку, а абавязкова кіраўніку мытні (суперінтэнданту) ў прысутнасці пісара. Гэта неаднаразова спецыяльна агаворвалася ў распараджэннях і інструкцыях Скарбавай камісіі ВКЛ для мытных служачых [4, л. 117] і мела на мэце засцерагчы, з аднаго боку, суперінтэнданта ад выпадковых памылак ці спецыяльных недакладнасцяў пры правядзенні мытных працэдур, а з другога – пісара, які запісваў дадзеныя пра купца ў мытную кнігу і запаўняў квіт. Да таго ж, інфармацыю з рээстраў стражнікаў і мытных кніг суперінтэндант быў абавязаны перапісваць у сваю кнігу, і, такім чынам, ужо ў межах адной каморы падчас складання мытнай дакументацыі адбываўся падвойны кантроль перамяшчэння праз мяжу тавараў і транспартных сродкаў. Кожны месяц такія звесткі суперінтэндант накіроўваў контр-рэгістранту – кіраўніку мытнай акругі (рэпартыцы), які быў павінен складаць агульную справаздачу пра стан сваёй рэпартыцы і адпраўляць яе ў Гродна два разы на год да пачатку пасяджэнняў Скарбавай камісіі ВКЛ [4, л. 119v].

Калі працэдура мытнага дагляду была завершана і адпаведная сума мытнай пошліны заплачана, купец атрымліваў падпісаны суперінтэндантам і замацаваны пячаткай каморы «квіт на мембранах» – спецыяльную квітанцыю, якая ўяўляла сабой друкаваны шаблон з адпаведным нумарам, дзе ад рукі ў вызначаных месцах запаўнялася дата рэвізіі, прозвішча купца, адкуль і куды едзе, які тавар вязе, якую пошліну заплаціў. Шаблоны такіх квітоў контр-рэгістранты атрымлівалі толькі ў канцылярыі Скарбавай камісіі ВКЛ і перадавалі іх суперінтэндантам. Інфармацыя запісу ў мытнай квітанцыі павінна была супадаць з інфармацыяй у мытнай кнізе. У інструкцыях падкрэслівалася, што пры імпарце мясцовыя купцы, калі прыедуць на месца, павінны аддаць гэты квіт скарбаваму служачаму або даслаць у «гродскую канцылярыю», адкуль такія дакументы забіраліся ў канцылярыю Скарба-

вай камісіі ВКЛ для правядзення агульнай калькуляцыі даходаў [4, l. 117v]. Пры экспарце прадукцыі квітэнцыі здаваліся купцам і апошняй пагранічнай каморы, суперінтэндант якой адвозіў іх разам са справаздачнай дакументацыяй у Скарбавую камісію ВКЛ [4, l. 121v].

Важная для развіцця мытнай справы пастанова «Урэгуляванне мытнага дагляду каронных купцоў і купцоў ВКЛ» была прынята на сейме 1768 г. [1, s. 390–392]. Пры наяўнасці ўнутранай мяжы паміж Каронай і ВКЛ і, адпаведна, двух дзяржаўных скарбаў узніклі пэўныя складанасці адносна права правядзення мытных працэдур і спагнання пошліны з купцоў ВКЛ на каронных каморах і наадварот. Былі выпадкі, калі мытнікі па абодва бакі ўнутранай мяжы патрабавалі аплаціць пошліну ў поўным аб'ёме. Было таксама і так, што купцы рознымі спосабамі імкнуліся ўвогуле яе не плаціць, уваходзячы ў змову з гандлярамі іншай часткі краіны, каб тыя перавезлі іх тавар як свой. Таму сейм 1768 г. пастанавіў, каб скарбавыя камісіі Кароны і ВКЛ выдавалі купцам, якія пражывалі на іх тэрыторыях, пашпарты, завераныя скарбавай пячаткай. А мытным служачым ва ўсіх памежных каморах Рэчы Паспалітай ставілася ў абавязак праводзіць неабходныя мытныя працэдурны ў дачыненні да ўсіх жыхароў дзяржавы, якія будуць праязджаць праз такія каморы. Пры гэтым загадвалася інфармацыю адносна каронных купцоў і тых, хто пражываў у ВКЛ, упісваць у асобныя рэестры. Вызначаць тэрытарыяльную прыналежнасць мытнікі маглі як раз на падставе пашпартоў, выдадзеных скарбавымі камісіямі. У адпаведнасці з гэтым рашэннем Скарбавая камісія ВКЛ на падставе атрыманых ад суперінтэндантаў рээстраў адзін раз у паўгода павінна была праводзіць агульны падлік сабранай пошліны ад каронных купцоў у каморах ВКЛ; тое ж самае адносна купцоў ВКЛ у каронных каморах павінна зрабіць Скарбавая камісія Кароны з мэтай узаемнага звяроту гэтых грошай у адпаведны скарб [1, s. 391].

Былі прадугледжаны і розныя магчымыя варыянты перавозу купцамі ВКЛ тавару праз каронныя каморы і кароннымі купцамі праз каморы ВКЛ. Значная роля адводзілася прысязе, якой купцы павінны былі пацвердзіць, што вязуць тавар выключна для продажу ў сваёй краіне. У выпадку калі

каронны купец хацеў прадаць частку тавару на землях ВКЛ і тое самае хацеў купец ВКЛ на тэрыторыі Кароны, за такую колькасць тавару яны былі абавязаны заплаціць вызначаную пошліну ў адпаведны скарб [1, s. 391].

Устанаўленне сеймам новых мытных правіл патрабавала больш канкрэтнага іх тлумачэння і прыняцця лакальных актаў скарбавымі камісіямі. 20 верасня 1768 г. Эканамічная рада Літоўскага скарбу выдала спецыяльнае распараджэнне, у якім быў падрабязна распісаны парадак выканання згаданай вышэй сеймавай пастановы [4, l. 174v]. Так, усім купцам і вінаробам, якія пражывалі ў ВКЛ і там ажыццяўлялі свой гандаль, загадвалася выдаваць пашпарты са скарбавай пячаткай («атэстаты»). Калі гандляр пражываў у горадзе, дзе была размешчана мытная камора, то пашпарт ён павінен быў атрымаць там, а ў пагранічнай каморы толькі паставіць на ім візу. Яшчэ раз падкрэслівалася, што купцы ВКЛ, якія заплацілі пошліну ў каронных каморах і мелі адпаведную квітэнцыю, павінны былі яе пакінуць у першай памежнай каморы ВКЛ і атрымаць узамен *рэверс* – спецыяльны дакумент на права бяспрошліннага праезду па тэрыторыі ВКЛ на падставе кароннай квітэнцыі. Такі купец аплачваў толькі транзіт у зацверджанай на сейме суме – 15 грошай з каня [4, l. 173v–174]. Гэтая працэдура не тычылася тых купцоў з тэрыторыі ВКЛ, якія гандлявалі венгерскім і французскім віном: яны абавязаны былі праходзіць мытны дагляд і аплачваць пошліну выключна ў каморах ВКЛ.

Такія правілы захоўваліся ў каморах Рэчы Паспалітай да 1791 г., калі быў ліквідаваны падзел на Карону і Княства. Доказам гэтага можа служыць запіс у пратаколе Скарбавай камісіі ВКЛ ад 6 мая 1790 г., які з'яўляўся адказам для князя Сапегі, маршала Літоўскай канфедэрацыі, на пытанні адносна перавозу тавараў паміж Каронай і ВКЛ. Упрыватнасці, у дакуменце адзначалася, што «інструкцыя, якая знаходзіцца ў каморах ВКЛ і паводле якой праходзіць працэдура мытнага дагляду купцоў, што вязуць замежны тавар з Кароны ў Літву ці наадварот, складзена на падставе канстытуцыі 1768 г.» [8, l. 3v].

Разам з тым перыядычна Скарбавая камісія ВКЛ дасылала ў каморы дадатковыя правілы, якія рэгулявалі пэўныя дэталі мытных аперацый. Важнае значэнне ў гэтым

працэсе мела аднаўленне ў 1775 г. генеральнай пошліны, якое, як адзначалася ў тэксе сеймавай пастановы, было выклікана неабходнасцю павелічэння паступленняў у дзяржаўны скарб [9, s. 95–96] і непасрэдна было звязана са стратай часткі тэрыторыі краіны ў 1772 г. У адрозненне ад пастановы 1764 г. пры аплаце генеральнай пошліны з 1775 г. не было выключэнняў: яна павінна была выбірацца ад усіх тавараў, якія вывозіліся за мяжу ці ўвозіліся ў краіну, нават на ўласныя патрэбы шляхты і духавенства. Гэты факт асабліва быў падкрэслены ў распараджэнні Эканамічнай рады Літоўскага скарбу, выдадзеным 26 ліпеня 1775 г. [10, l. 5v].

Асобныя інструкцыі і заўвагі адносна зменаў у правілах і працэдуры мытнага дагляду пасля аднаўлення генеральнай пошліны былі падсумаваны і зафіксаваны ў спецыяльным распараджэнні Скарбавай камісіі ВКЛ суперінтэндантам і інтэндантам, выдадзеным 27 лістапада 1779 г. У ім пастанаўлялася, што «ў сухапутных каморах мытнай рэвізіі падлягаюць не толькі купецкія і фурманскія вазы, але таксама каралеўскія і шляхецкія вазы, калёсы і карэты, і ад тавараў, якія там знаходзяцца, павінна выбірацца пошліна паводле мытнай інструкцыі» [11, l. 7v]. У сплавных каморах загадвалася праводзіць мытны дагляд усіх без выключэння статкаў, чоўнаў, плытоў і г. д. і выбіраць пошліну ад тавараў, якія на іх вывозяцца за мяжу і ўвозяцца ў краіну.

З дакумента вынікае, што ў каморах з'явіўся новы від мытнага рээстра – *аўштугаж*, куды пісар каморы перапісваў з аўштугу задэклараваны купцом тавар з пазначэннем неабходнай сумы пошліны. Кіраўніку каморы ў абавязак ставілася дадаткова сачыць за тым, каб у гэтым рээстры калі кожнай сумы, заплачанай у якасці пошліны ці транзіту, стаяў уласнаручны подпіс плацельшчыка. Пасля гэтага інтэндант павінен быў «найлепшым чынам правесці справядлівы мытны дагляд, без усялякай прыязні да купцоў, каб не нанесці шкоды скарбу» [11, l. 7v].

У інструкцыі асабліва падкрэслівалася, што калі праз мяжу будуць пераязджаць вазы і калёсы без тавараў, то кіраўнік каморы абавязкова павінен задаць пытанне, ці не маюць перавозчыкі тых рэчаў, якія падлягаюць аплаце пошліны. Хутчэй за ўсё, такая працэдура існавала ў каморах і раней, але

ўпершыню яна была зафіксавана ў дакуменце ў якасці мытнай нормы, што сведчыла пра развіццё мытнай справы ў ВКЛ.

Дакументам рэгуляваліся дзеянні мытных служачых у адносінах да канфіскацы. Так, адзначалася, што калі падчас правядзення працэдуры мытнага дагляду будзе знойдзены незадэклараваны тавар, то ён будзе лічыцца кантрабандай і падлягаць канфіскацыі. У выпадку калі мытнік выяўляў, што купец у аўштугу задэклараваў тавар у поўным аб'ёме, але пры гэтым падаў лепшы гатунак тавару за горшы, то гэта кантрабандай не лічылася, і на такі тавар налічвалася пошліна адпаведна яго рэальнаму кошту, але ў двайным памеры [11, l. 7v]. Купцы, якія перавозілі тавар на суму 3 000 злотых і болей, абавязаны былі, у адпаведнасці са згаданым распараджэннем, накіроўвацца ў каморы для правядзення неабходных мытных працэдур выключна па галоўных трактах. Купцоў папярэджвалі, што калі яны будуць перахоплены стражнікамі на прыватных шляхах, то ўвесь іх тавар, уключаючы коней, будзе кваліфікаваны як кантрабанда і канфіскаваны. Калі тавара было менш, чым згаданая сума, то можна было ехаць для праходжання мытнай рэвізіі ў аддзяленні каморы – прыкаморкі [11, l. 8]. Але гэта тычылася толькі тых, хто гандляваў мясцовым таварам, а купцы з замежным таварам абавязаны былі ажыццяўляць усе мытныя працэдуры толькі ў каморах.

Тавары маскоўскіх купцоў, якія транзітам ішлі праз ВКЛ у Гданьск, Прусію і вярталіся ў Расію, падлягалі толькі вонкаваму агляду для высвятлення цэласнасці пакункаў і пячатак на іх і на прадмет таго, «каб забароненых рэчаў у краіну не ўвозілі і не вывозілі». Транзітныя купцы абавязаны былі заплаціць па 16 талераў бітых або 128 злотых з каня ў першай памежнай каморы, адкуль далей па тэрыторыі ВКЛ іх суправаджаў стражнік аж да апошняй памежнай мытні ВКЛ. Такім чынам, купцы, якія заяўлялі пра намер транзітнага праезду, пазбаўляліся магчымасці прадаваць свой тавар на тэрыторыі ВКЛ [11, l. 8].

У абавязак усім служачым мытнаў ВКЛ ставіўся пільны кантроль за рухам грошай праз мяжу. Яны павінны былі «не дапускаць вываз старой і новай польскай манеты, чырвоных злотых, галандскіх талераў і іншай манеты, вызначанай універсаламі

Скарбавай камісіі ВКЛ, а таксама не дазваляць увоз з-за мяжы фальшывай манеты і манеты нізкай якасці» [11, l. 8v]. Асабліва падкрэслівалася, што мытнікі не маюць права даваць купцам ніякага крэдыту ў аплаце мытнай пошліны. Калі па выніках мытнай рэвізіі купец не мог заплаціць вызначанай сумы пошліны адразу, то яго тавар затрымлівалі ў каморы максімальна на тры месяцы. А калі па заканчэнні гэтага тэрміну купец так і не аплаціў пошліны, то тавар падлягаў канфіскацыі на карысць скарба, адвозіўся ў Гродна і паступаў у распараджэнне Скарбавай камісіі ВКЛ, якая арганізавала яго продаж, як правіла, праз аўкцыён [11, l. 8v].

Акрамя аплаты мытнай пошліны і транзіту ў дакуменце фіксаваліся і дадатковыя мытныя зборы, якія аплачвалі купцы падчас мытнага дагляду. Так, калі тавар неабходна было ўзважыць, то на ўтрыманне вагаў і аплату тым, хто трымае вагі ў парадку, кожны купец павінен быў заплаціць па тры медных грошы за кожны цэтнар тавара (цэтнар (беркавец) – мера вагі ў ВКЛ, якая раўнялася 5 каменяў або 200 літоўскіх фунтаў (74,96 кг)), а за пакункі меншыя, чым цэтнар, – па паўтара медных грошы. У мытных дакументах гэтая аплата атрымала назву *цэтнаравое*. У якасці мытнага збору існавала яшчэ *складавое* (калі купец, які прайшоў мытны дагляд, меў неабходнасць пакінуць свой тавар на складзе каморы і трымаў яго больш за пяць дзён, то за кожны дзень ён павінен быў заплаціць па адным медным грошы за кожны цэтнар).

Яшчэ адным дадатковым зборам быў *акцыдэнс*, які выбіраўся ў памеры два медных гроша ад кожнага злотага, заплачанага ў якасці пошліны, і прызначаўся для выплаты прэмій скарбавым служачым, у тым ліку і мытнікам [11, l. 8v].

Вывучэнне і аналіз матэрыялаў Скарбавай камісіі ВКЛ дазваляе сцвярджаць, што выдадзенае 27 лістапада 1779 г. распараджэнне стала статутным дакументам для мытных служачых па ажыццяўленні працэдуры мытнага дагляду фактычна да пачатку 90-х гг. XVIII ст. Некаторыя дапаўненні ў яго былі ўнесены ў 1788 г. пасля выдання Генеральнага мытнага статута ВКЛ, разам з якім пад адной вокладкай былі надрукаваны яшчэ дзве інструкцыі мытным служачым: па спагнанні пошліны з солі і

ўдакладненні працэдуры правядзення мытнага дагляду. Апошняя была прынята на пасяджэнні Скарбавай камісіі ВКЛ 14 мая 1788 г. [12, l. 2–9v], і ў ёй падкрэслівалася, што неабходна публікацыя гэтага дакумента, каб пазбегнуць памылак, якія бываюць пры складанні рукапісных копіяў для выкарыстання ў каморах. У першых радках гэтай інструкцыі адзначалася, што асноўныя пункты мытных працэдур зафіксаваны ў распараджэнні Скарбавай камісіі ВКЛ ад 27 лістапада 1779 г. [13], але пры гэтым больш дакладна прапісваліся механізмы некаторых дзеянняў мытнікаў і абавязкі купцоў.

Так, навіной было тое, што пры складанні аўштугу купец павінен быў прадставіць пэўныя пацвярджальныя дакументы з фабрык і гарадоў, дзе быў набыты канкрэтны тавар, з указаннем яго гатунку і кошту. Такі дакумент атрымаў назву *аўскуг*. Калі купец не меў аўскугу, то мытнікі праводзілі рэвізію тавараў у адпаведнасці з досведам і інфармацыяй, якую атрымлівалі ад мытнага дагляду аналагічных тавараў іншых гандляроў, якія мелі неабходныя дакументы.

Пасля высвятлення гэтага пытання кіраўнік каморы непасрэдна прыступаў да рэвізіі тавараў у прысутнасці іншых мытных служачых дадзенай мытні. Ён павінен быў «раскладваць тавары акуратна, не спяшаючыся, і дыктаваць у голас іх назвы з указаннем лічбы, меры, вагі або якасці» для таго, хто пісаў чарнавы варыянт пратаколу дагляду – *раптулаж*. Зроблены ў гэтым пратаколе запіс купец уласнаручна павінен быў падпісаць і пазначыць суму пошліны, якую заплаціў па выніках мытнай рэвізіі, з абавязковым пазначэннем гатунку манеты. Затым інфармацыю з раптулажа перапісвалі ў мытную кнігу [13]. З’яўленне ў каморах ВКЛ такога адмысловага дакумента, як раптулаж, хутчэй за ўсё, наўпрост было звязана з увядзеннем дадатковай аплаты, якая называлася *акцыдэнс ад памылак у мытных кнігах* [14, s. 145]. Справа ў тым, што Скарбавая камісія ВКЛ рэгулярна праводзіла зверку інфармацыі з мытных кніг, рахункаў і здадзеных грошай з кожнай каморы, у працэсе чаго нярэдка ўскрываўся недакладнасці і несупадзенні, якія, як правіла, сведчылі што ў скарб перададзена меншая сума, чым вынікала з рээстраў. Незалежна ад прычыны памылкі кіраўнікі сплаўных і сухапутных камор павінны былі вылічыць з вінава-

тага мытніка суму, якой не хапала пасля праведзенай зверкі (акцыдэнс ад памылак у мытных кнігах), і даставіць у Скарбавую камісію ВКЛ да пачатку наступнага пасяджэння (кадэнцыі) [14, s. 145]. Каб максімальна пазбегнуць такіх памылак, у каморах ВКЛ і сталі складаць папярэдні (чарнавы) варыянт пратакола мытнай рэвізіі.

Другой навіной у інструкцыі 1788 г. было апісанне асаблівасцей правядзення мытных працэдур у сувязі з арганізацыяй у гэтым годзе *экспакаўзаў* – камор часовага складзіравання і захоўвання тавараў у гарадах Вільня, Гродна, Коўна, Мінск, Брэст, Слонім, Пінск, Мазыр, Нясвіж і Навагрудак [5, l. 111v–113v]. Прадугледжвалася, што купец, які прайшоў мытны дагляд і заплаціў пошліну ў пагранічнай каморы, нічога не павінен быў плаціць у экспакаўзе, а толькі праходзіў працэдуру вызначэння адпаведнасці ўвезенай прадукцыі той, што была зафіксавана ў мытнай квітанцыі, выдадзенай у пагранічнай каморы. Пры гэтым кожны тавар, які супадаў з запісам у квітанцыі, пазначаўся пакмайстрам пэўным знакам мытнай рэгістрацыі (пламбіраванне, штампаванне, апячатванне) такім чынам, каб не нанесці яму шкоды. Толькі пасля гэтага купец мог перавозіць свой тавар і прадаваць яго. У выпадку, калі нават праз нейкі час у краме выяўляўся тавар, не пазначаны мытным знакам, то ён падлягаў канфіскацыі.

Мясцовым гандлярам з добрай рэпутацыяй Скарбавая камісія ВКЛ магла выдаваць спецыяльны дакумент – *рэміс*, згодна з якім купец не ўносіў пошліны ў памежнай каморы, а толькі праходзіў працэдуру пламбіравання пакункаў з таварамі і накіроўваўся для праходжання мытнага дагляду і аплаты пошліны ў камору-экспакаўз. Каб атрымаць такую ільготу купец павінен быў стала пражываць у адным з гарадоў, дзе знаходзілася камора-экспакаўз, і мець адпаведны дазвол магістрата (пасведчанне) на ажыццяўленне ў ім гандалю. Менавіта на падставе такога пасведчання Скарбавая камісія ВКЛ магла выдаць рэміс на тэрмін ад аднаго да трох гадоў [12, l. 3v].

Кіраўнік памежнай каморы павінен быў праз ганцоў або поштай паведаміць у камору-экспакаўз, што купец з правам рэміса перасёк мяжу, і ў пісьмовай форме прадставіць спецыфікацыю яго тавараў. У такім выпадку гандляр меў як мінімум дзве

перавагі: па-першае, распакоўваць тавары ён быў абавязаны толькі адзін раз і ў тым горадзе, дзе жыў сам; па-другое, на працягу нейкага часу за невялікую плату ён мог захоўваць свой тавар у экспакаўзе і толькі потым прайсці мытны дагляд і аплаціць пошліну [14, s. 151].

У згаданай інструкцыі таксама паведамлялася, што з 1 студзеня 1789 г. будуць уведзены іншыя дадатковыя мытныя зборы, якія будуць налічвацца з кожнага злотага сплачанай пошліны: *квітовае* (два грошы), *візавае* (адзін грош), *за рэміс* (адзін грош) [13]. Таксама прапісваўся парадак іх выбірання. Так, квітовае аплачвалася толькі адзін раз у першай памежнай каморы, дзе адбывалася рэвізія тавараў. Візавае купец плаціў у тых месцах, куды прыходзіў ужо з мытнай квітанцыяй, пакідаў яе і замест гэтага дакумента атрымліваў візу. Плата за рэміс уносілася ў той мытні, у якой канкрэтнаму купцу не пасрэдна быў выдадзены гэты мытны дакумент [13]. Для фіксацыі кожнага з гэтых відаў мытных збораў у каморах прадугледжвалася вядзенне асобнай кнігі.

Усе купцы, мясцовыя і замежныя, хто аплаціў пошліну на мяжы і хто атрымаў рэміс, рухаючыся ад памежнай каморы да месца прызначэння, не павінны былі абмянаць іншыя мытныя пункты: каморы, прыкаморкі, обер-стражы. Там яны былі абавязаны заплаціць транзіт у суме 10 грошаў з каня, а мытнікі – праверыць цэласнасць пакункаў, скрыняў і пячатак на іх, а таксама адпаведнасць іх прад'яўленым дакументам.

У сувязі з заключэннем з Прусіяй гандлёвага трактату 1775 г. асобна падкрэслівалася, што мытнікі павінны добра ведаць прадукцыю і тавары, якія вырабляюцца не пасрэдна ў Прусіі, ведаць таварныя знакі мануфактур, каб адрозніць іх ад іншых замежных тавараў, якія маглі ўвозіцца ў ВКЛ з тэрыторыі Прусіі пад відам прускіх, з мэтай аплаты ў меншых памерах мытнай пошліны [13].

Безумоўна, яшчэ адной важнай задачай дзяржаўнай мытнай службы ВКЛ у другой палове XVIII ст. было ажыццяўленне яе супрацоўнікамі на канкрэтнай мытнай тэрыторыі кантролю за ўсімі магчымымі шляхамі перамяшчэння купцоў з таварам з мэтай недапушчэння магчымасці аб'езду мытных пастоў кантрабанднымі дарогамі. Кіраўнік каморы павінен быў не толькі максі-

мальна эфектыўна размеркаваць сваіх падначаленых на мытнай тэрыторыі, але і праводзіць дадатковыя праверкі падчас правядзення кірмашоў.

У якасці прыклада можна згадаць інструкцыю аб правядзенні кірмашоў у мястэчку Высокае Брэсцкага павету, складзеную Скарбавай камісіяй ВКЛ для Брэсцкай сухапутнай каморы ў ліпені 1772 г. [15, l. 114–114v]. У ёй, у прыватнасці, адзначалася, што на ярмарку прыязджаюць шмат купцоў (каронных, літоўскіх, з іншых дзяржаў), якія могуць мець тавар, які не прайшоў мытнага дагляду, а значыць, такія гандляры не будуць мець квітэнцый. Таму суперінтэнданту загадвалася зараней прыехаць у Высокае са сваімі служачымі, каб праверыць наяўнасць у купцоў неабходных мытных дакументаў і зверыць прывезеныя на торг тавары на адпаведнасць запісаным у квітэнцыі. Калі высвятлялася, што на вазах або ў крамах тавару аказвалася больш ці ён быў іншага гатунку, чым зафіксавана ў прад'яўленых дакументах, з такіх тавараў мытнікам неабходна было ўзяць пошліну ў адпаведнасці з інструкцыяй і выдаць дадатковую квітэнцыю. Тыя мясцовыя купцы, якія прыязджалі на ярмарку з раней прывезеным замежным таварам, за які ўжо была заплачана пошліна, дадаткова нічога не павінны былі плаціць.

Асабліваю ўвагу загадвалася звяртаць на расійскіх («маскоўскіх») купцоў. Яны вельмі часта не праходзілі мытнага дагляду ў каморах ВКЛ, не плацілі пошліны ў адпаведнасці з інструкцыяй, а ўносілі грошы толькі за транзіт, але пры гэтым на самой справе яны не абміналі кірмашы і актыўна на іх гандлявалі. Мытнікі павінны былі выкрываць такія выпадкі і праводзіць паўнавартасны мытны дагляд тавараў з вызначэннем пошліны адпаведна гатунку і кошту тавара [15, l. 114v].

Магчымасць не аплачваць пошліны ў поўным аб'ёме шукалі і тыя расійскія купцы, якія пражывалі і гандлявалі на тэрыторыі Рэчы Паспалітай. Яны імкнуліся ў памежных каморах выдаць сябе за расійскіх падданных і заплаціць толькі транзіт, чым наносілі шкоду скарбу ВКЛ. Каб урэгуляваць такую сітуацыю, кіраўнікам мытных акруг загадвалася ў сваіх рэпартажах скласці рэестр усіх мясцовых купцоў, якія вялі за-

межны гандаль, і такі спіс тэрмінова прадставіць ва ўсе памежныя каморы [4, l. 120v].

Заклучэнне

Падводзячы вынікі, неабходна падкрэсліць, што у другой палове XVIII ст. дзяржаўная мытная служба ВКЛ з яе арганічна сфарміраванай арганізацыйнай структурай з'яўлялася важным інстытутам у сістэме выканаўчай улады. Скарбавая камісія ВКЛ для вырашэння неадкладных задач часта даручала мытнікам выкананне дадатковых функцый. Так, падчас моравага паветры ў 1771 г. мытнікі ў памежных каморах Валыні і Палесся па загадзе Скарбавай камісіі былі абавязаны «не ўпускаць ніякіх купцоў ні з якімі таварамі з краю, у якім пануе моравае зараза», пошліну з іх не браць і заварочваць назад [15, l. 42–42v].

У 1779 г. у спецыяльным люстратарскім мемарыяле ўтрымліваўся загад для інтэндантаў памежных камор, у адпаведнасці з якім яны павінны былі арганізаваць работу на падначаленай мытнай тэрыторыі такім чынам, «каб збеглыя ад паноў або з эканомій падданыя не туліліся блізка каля граніцы і не выходзілі за мяжу» [16, l. 171v–172]. Пасля ўвядзення абавязковых пашпартоў для перасячэння мяжы і пры адсутнасці ў той час асобнай памежнай службы на мытнікаў ускладваўся абавязак пашпартнага кантролю ўсіх асоб, якія перамяшчаліся праз мяжу, нават тых, хто не меў пры сабе ніякага тавару [17, l. 135v].

Такім чынам, можна сцвярджаць, што працэдура перасячэння мытнай мяжы ВКЛ у другой палове XVIII ст., заснаваная на традыцыйнай практыцы, развівалася пад уздзеяннем знешніх і ўнутраных фактараў: павелічэнне колькасці дадатковых мытных збораў, якія налічваліся за пэўныя віды паслуг і наўпрост залежалі ад велічыні выплачанай купцом пошліны; пашырэнне функцый і абавязкаў мытных служачых, якія для правядзення мытнай рэвізіі павінны былі добра ведаць не толькі мясцовае заканадаўства, але і мець шырокі досвед у асабліва-сцях правядзення гандлю ў суседніх дзяржавах, разбірацца ў гандлёвых марках замежных тавараў, якія найчасцей увозіліся ў ВКЛ; ускладненне і ўдасканаленне мытнай дакументацыі і ўсяго мытнага справаводства.

СПІС ВЫКАРЫСТАНАЙ ЛІТАРАТУРЫ

1. Volumina legum. – Petersburg : Nakł. i dr. Jozafata Ohryzki, 1860. – Т. VII. – 415 s.
2. Мялешка, В. Камора / В. Мялешка // Вялікае княства Літоўскае : энцыклапедыя : у 2 т. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : БелЭн. – 2006. – Т. 2 : Кадэцкі корпус – Яцкевіч. – С. 26–27.
3. Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA). – F. 11. Скарбавая камісія ВКЛ (1509–1797 гг.). Ap. 1. Bib. 990. Дакументы (універсалы, распараджэнні польскага караля і вялікага князя літоўскага Станіслава Аўгуста, судовыя рашэнні і інш.) пра збор падаткаў, пра заснаванне манетнага двара, пра правілы перавозу тавараў праз мытні, пра будаўніцтва плацін на рэках і інш. (1690–1783 гг.).
4. Эканамічныя пратаколы ўказаў і распараджэнняў (1767–1770 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 112.
5. Мытныя пратаколы (1786–1788 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 238.
6. Waszko, S. Celnictwo w Polsce przedrozbiorowej (cła i polityka celna, instruktarze i postępowanie celne) / S. Waszko. – Sopot ; Poznań : Nakł. Wyższej szkoły ekon., 1960. – 237 s.
7. Довнар-Запольский, М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т. I. / М. В. Довнар-Запольский. – Киев : Тип. Имп. св. Владимира и издат. дело Н. Т. Корчак-Новицкого, 1901. – VIII, 807, CXII с.
8. Эканамічныя пратаколы інструкцый, рэзальцый, распараджэнняў і інш. (1790 г.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 124.
9. Volumina legum. – Petersburg : Nakł. i dr. Jozafata Ohryzki, 1860. – Т. VIII. – 625 s.
10. Пратаколы запісаў, універсалаў і рэзальцый (1775–1778 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 149.
11. Пратаколы запісаў, універсалаў і рэзальцый (1779–1780 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 151.
12. Мытныя пратаколы (1788–1790 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 239.
13. Lietuvos nacionalinis muziejus. – R. 1777 (не нумэраваны).
14. Gordziejew, J. Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cz. 2 : Z Zagadnień skarbowości w dobie stanisławowskiej / J. Gordziejew // Roczn. Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie. – 2004. – S. 127–166.
15. Эканамічныя пратаколы ўказаў і распараджэнняў (1770–1775 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 113.
16. Судовыя рашэнні, дзённікі, ведамасці, інструкцыі і інш. дакументы аб прыходзе падымнага і нядоімках пагалоўнага падаткаў, аб правілах працы мытняў, аб ачышчэнні русла р. Нёман, аб выдзяленні грошай на ўтрыманне войска, аб спагнанні нядоімак і інш. (1738–1781 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 1012.
17. Эканамічныя пратаколы рэзальцый, інструкцый і распаражэнняў (1785–1786 гг.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 120.

REFERENCES

1. Volumina legum. – Petersburg : Nakł. i dr. Jozafata Ohryzki, 1860. – Т. VII. – 415 s.
2. Mialieshka, V. Kamora / V. Mialieshka // Vialikaje kniastva Litouskaje : encyklopedyja : u 2 t. ; redkal.: H. P. Pashkou (hal. red.) [i insh.]. – Minsk : BielEn. – 2006. – Т. 2 : Kadecki korpus – Yackievich. – S. 26–27.
3. Lietuvos Vastybes Istorijos Archyvas (LVIA). – F. 11. Skarbavaja komisija VKL (1509–1797 hh.). Ap. 1. Bib. 990. Dakumienty (universalai, rasparadzhenni pol'skaha karalia i vialikaha kniazia litouskaha Stanislava Auhusta, sudovyja rashenni i insh.) pra zbor podatkau, pra zasnnavannie manietnaha dvara, pra pravily pieravozu tavarau praz mytni, pra budaunictva placin na rekakh i insh. (1690–1783 гг.).
4. Ekanamichnyja pratakoly ukazau i rasparadzhenniau (1767–1770 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 112.
5. Mytnyja pratakoly (1786–1788 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 238.

6. Waszko, S. Celnictwo w Polsce przedrozbirowej (cła i polityka celna, instruktarze i postępowanie celne) / S. Waszko. – Sopot ; Poznań : Nakł. Wyższej szkoły ekon., 1960. – 237 s.
7. Dovnar-Zapol'skij, M. V. Gosudarstvennoje khozajstvo Velikogo kniazhestva Litovskogo pri Yagiellonakh. T. I. / M. V. Dovnar-Zapol'skij. – Kijev : Tip. Imp. sv. Vladimira i izdat. dielo N. T. Korchak-Novickogo, 1901. – VIII, 807, CXII c.
8. Ekanamichnyja pratakoly instrukcyj, rezaliucyj, rasparadzhenniau распараджэнняў і insh. (1790 h.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 124.
9. Volumina legum. – Petersburg : Nakł. i dr. Jozafata Ohryzki, 1860. – T. VIII. – 625 s.
10. Pratakoly zapisau, univiersalau i rezaliucyj (1775–1778 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 149.
11. Pratakoly zapisau, univiersalau i rezaliucyj (1779–1780 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 151.
12. Mytnyja pratakoly (1788–1790 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 239.
13. Lietuvos nacionalinis muziejus. – R. 1777 (nie numeravany).
14. Gordziejew, J. Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego. Cz. 2 : Z Zagadnień skarbowości w dobie stanisławowskiej / J. Gordziejew // Rocz. Bibl. Nauk. PAU i PAN w Krakowie. – 2004. – S. 127–166.
15. Ekanamichnyja pratakoly ukazau i rasparadzhenniau (1770–1775 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 113.
16. Sudovyja rashenni, dzionniki, viedamasci, instrukcyj i insh. dakumienty ab prykhodu padymnaha i niedaimkakh pahalounaha padatkau, ab pravilakh pracy mytniau, ab achystcy rusla r. Nioman, ab vydzialienni hroshaj na utrymannie vojska, ab spahnanni niedaimak i insh. (1738–1781 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 1012.
17. Ekanamichnyja pratakoly rezaliucyj, instrukcyj i rasparadzhenniau (1785–1786 hh.) // LVIA. – F. 11. Ap. 1. Bib. 120.

Рукапіс паступіў у рэдакцыю 12.09.2022